

ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗМІСТ СТАБІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УРСР 1931–1950 РР.

С. О. Науменко,
Інститут педагогіки АПН України

Постановка проблеми. Перехід вітчизняних початкових шкіл з 2000 р. на новий зміст і структуру навчання обумовив створення нових навчальних планів і програм, підручників і навчальних посібників для учнів. Тобто у період реформування шкільної освіти відбувається переосмислення цілей, завдань, змісту, форм і методів як шкільної освіти в цілому, так і окремих навчальних предметів. У зв'язку з цим актуальності набуває історичний аспект розроблення змісту і методики шкільного навчання. Адже історико-педагогічний досвід дає змогу глибше зрозуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, виявляти їх чинники і зв'язки, оцінювати сучасний стан педагогічного процесу і виявляти напрями його подальшого реформування.

Під час сучасного доопрацювання підручників для початкової ланки освіти інтерес викликають дослідження історії вітчизняного підручника для початкових класів, в тому числі і його географічного змісту. У сучасних підручниках для початкових шкіл матеріал географічного змісту міститься лише в природознавчій частині підручника «Я і Україна» (1-4 класи; автори: Н. Бібік, Н. Коваль, Т. Байбара). У період 1931-1950 рр. він був у підручниках з географії і природознавства для 3 і 4 класів.

Аналіз останніх досліджень. Розробленням змісту природознавчої складової сучасних підручників «Я і Україна» для 1-4 класів займаються Н. Коваль і Т. Байбара. Дослідженню історії вітчизняних підручників з географії і природознавства для початкових класів ХХ ст. присвячені статті В. Корнеєва (Корнеєв В. Історія та сьогодення творення вітчизняних підручників географії для школи / Віктор Корнеєв // Географія та основи екон. в шк. – 2004. – № 4. – С. 12–15) та дисертаційні роботи Л. Мельничук («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття)», 2004), І. Шоробури («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – ХХ століття)» 2007), Я. Кодлюк («Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України; (1960-2000 рр.)», 2005) та Л. Височан («Дидактичні основи побудови

підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958-1991 рр.)», 2008).

Формулювання цілей статті. У статті розкрито географічний зміст стабільних підручників з географії і природознавства для початкових класів періоду становлення загальнорадянської шкільної освіти в УРСР (1931-1950 роки).

Основна частина. У 1931-1950 рр. на території України, яка входила до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), тривав період становлення загальнорадянської шкільної освіти. Його основними ознаками були уніфікація і стандартизація шкільних освітніх систем на теренах усього СРСР. Відповідно до постанов ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (від 5 вересня 1931 р.) [3, с. 151–159] і «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (від 25 серпня 1932 р.) [3, с. 159–166], початкові й середні школи УРСР, РСФРР та інших республік СРСР перейшли на предметне викладання.

До 1930-х рр. у школах УРСР працювали за новими методами навчання (комплексним, лабораторно-бригадним, методом проектів). За ними у програмах матеріал групували не за предметами, а за темами і завданнями-проектами, які поєднували знання, уміння і навички з усіх навчальних предметів. У початкових класах теми і завдання-проекти опрацьовували під час екскурсій у ліс, поле, на підприємства тощо та під час безпосередньої праці молодших школярів на шкільному городі, в саду і полі.

Нові методи навчання розвивали в учнів спостережливість, активність і творчість. Проте, вони не давали знань з основ наук, зокрема, з граматики і арифметики. Тому, з 1931 р. комплексний, лабораторно-бригадний і метод проектів було замінено предметним викладанням. Для цього створили і видали нові навчальні програми і підручники. Причому, згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» (від 12 лютого 1933 р.) [3, с. 166–168] у 1931-1950 рр. існували стабільні підручники з усіх навчальних предметів.

У період становлення загальнорадянської шкільної освіти в УРСР географічний зміст мали такі стабільні підручники: «Географія» (автори: Л. Терехова, В. Ерделі) [9; 10], «Географія» (автор – В. Грузинська) [2], «Географія» (автор – В. Віткович) [1], «Географія для шкіл сільської молоді» (автор – П. Терехов) [8], «География для школ сельской молодежи» (автор – М. Потемкин) [4], «Нежива природа» (автор – М. Скаткін) [7],

«Природознавство» (автор – В. Тетюрьов) [11; 12] та «Природознавство» (автори: Р. Короп і Н. Давиденко-Таран) [5; 6].

Ці підручники повністю реалізовували зміст навчальних програм з географії і природознавства для 3 і 4 класів 1931-1950 рр. Так, підручники з природознавства [5; 6; 7; 11; 12] склалися з наступних розділів: «Вода», «Повітря», «Ґрунт», «Корисні копалини», «Електрика», «Гірські породи і метали», «Життя рослин», «Життя тварин», «Будова й життя тіла людини». У підручниках з географії для 3 класу [4; 10] матеріал об'єднано у розділи: «Як дізнатися, яка місцевість нас оточує», «Форми земної поверхні», «Підземні й поверхневі води», «Географічна карта», «Земна куля», «Погода і клімат», «Картини природи і життя населення в різних поясах земної кулі», «Політична карта світу»; для 4 класу – «СРСР» і «Карта світу» [9]. Причому, розділ «СРСР» охоплював чотири підрозділи: «Географічне положення СРСР», «Огляд СРСР по зонах», «Загальний огляд СРСР», «Політичний огляд СРСР». Підрозділ «Огляд СРСР по зонах», в свою чергу, ділився на теми відповідно до природних зон СРСР: «Полярна зона», «Зона тундри», «Зона лісів (тайги і мішаних лісів)», «Зона лісостепу і чорноземних степів», «Зона сухих степів», «Зона пустель», «Підтропічна зона», «В горах СРСР» (у підручнику Л. Терехової і В. Ерделі [9]) або «Північний Льодовитий океан», «Тундра», «Ліси» («Лісова зона»), «Степи» («Степова зона»), «Пустелі і гори Середньої Азії» («Зона пустель»), «Крим» і «Кавказ» (у підручниках М. Вітковича [1] та П. Терехова [9]).

Підручник «Географія» (автор – В. Грузінська) [2] містив розділи: «Що таке географія», «Перші відомості з географії», «Поверхня Землі», «Вода на Землі й під Землею», «Погода і клімат», «План, карта і глобус». Тобто, він відповідав навчальній програм з географії для 3 класу, а не 4 класу, як було зазначено у його назві.

Отож, у підручниках з географії для 3 класу розповідалося про: форму земної поверхні, її поверхневі й підземні води, клімат; природу (в тому числі про рослинність і тваринний світ), життя і побут населення в жаркому, холодному і помірному поясах; найголовніші держави світу; сторони горизонту; план, карту і глобус; у підручниках для 4 класу – географічне положення СРСР; природу, населення, господарство і транспорт в природних зонах СРСР; капіталістичні, колоніальні й напівколоніальні країни світу. Причому, пізнання капіталістичних країн світу відбувалося шляхом порівняння їх географічних об'єктів з географічними об'єктами СРСР.

У підручнику П. Терехова була тема «Українська РСР» [8, с. 49–50]. У ній коротко розкривалося місце розташування УРСР, її промисловість і найголовніші міста (Київ, Харків, Одеса). В інших темах підручника були статті про Донбас, Дніпрогес, Південне узбережжя Криму та ін. У підручнику М. Вітковича [1] коротку інформацію про УРСР подано в описі зони степів.

Основні тексти підручника Л. Терехової і В. Ерделі [9] прославляли радянську владу. Наприклад, в описі зони тундри розповідалося про те, що радянська влада покращує життя народів тундри та організовує там господарство; в описі зони сухих степів – радянська влада покращує життя степових кочівників і піднімає степове скотарство та ін.: «Так завдяки правильній національній політиці радянської влади розвиваються раніше відсталі народи» [9, с. 104]. Підручник М. Потьомкіна містив інформацію, що «Фашисти поневолювали трудящих своїх країн і вели розбійницьку політику захвату» [4, с. 76].

У підручниках М. Потьомкіна [4] і В. Грузинської [2] зміст основних статей доповнено і розширено додатковими географічними статтями. Вони були представлені віршами, наприклад, «Кавказ» О. Пушкіна, «Рівнина» Я. Полонського та ін. [4], та оповідання: «Оповідання про Машу» (с. 11-13), «За компасом» (с. 15-17), «По рівнині» (с. 20-22) тощо [2].

Мова підручників з географії для 3 і 4 класів була доступна і зрозуміла для молодшого школяра. Так, підручники містили прості визначення географічних понять: «Невеликі пагорби, що підносяться на ній (рівнині) – це гори» [10, с. 21], «Найбільша паралель, яка ділить глобус на дві рівні частини, називається екватором» [4, с. 54], «Умовна зменшена мірка, за якою роблять рисунки, називається масштабом» [10, с. 13]. Проте, наприклад, з визначення: «План – фотографічний знімок шкільної садиби, зроблений прямо зверху, з літака, і рисунок шкільної садиби» [10, с. 16] виходить, що план, аерофото знімок і рисунок – це одне і те саме. А це не так. Розміщення в них великої кількості назв географічних об'єктів доповнювалося відомостями про те, де кожний географічний об'єкт розміщений на карті: «На схід від Уральських гір, в Сибірі, простягається величезна Західносибірська низовина» [8, с. 6].

Підручники були добре ілюстровані та містили апарат організації засвоєння. Їх ілюстративний матеріал представляв собою малюнки (ілюстрації) горба, плани і карти [2, с. 19]. У підручнику В. Грузинської [2] вміщено карти річок Дніпра і Волги з притоками (с. 48); у підручниках М. Вітковича [1], М. Потьомкіна [4] і П. Терехова [8] – фізичні карти півкуль

і СРСР та карти: природних зон СРСР, річки Волги, каналу імені Москви та ін.; у підручниках Л. Терехової і В. Ерделі [9; 10] – карти СРСР, Європейської частини СРСР, рослинності; західної і східної півкуль, Турксибу, Московського залізничного вузла, великої Волги, військово-морських шляхів Північно-Американських Сполучених Штатів тощо.

Апарат організації засвоєння підручників являв собою: 1) завдання-спостереження: «Опишіть, яке значення має для жителів річка, ставок, озеро у вашій місцевості» [4, с. 42], «Зробіть екскурсію на високе місце. Спостерігайте на цій екскурсії, яку форму має поверхня вашої місцевості, як використовують її люди» [10, с. 20]; 2) роботи з планами і картами: «Покажіть СРСР на глобусі і карті півкуль» [9, с. 3], «Визначіть ширину Тихого океану в тому місці, де його пересікає екватор» [1, с. 11]; 3) репродуктивні запитання і завдання: «Назвіть чотири напрями... Що таке масштаб?...» [2, с. 99], «Опишіть природу тундри: який там клімат, рослинність і тваринний світ» [8, с. 27]. «Географія» В. Грузінської містила також запитання і завдання до малюнків («Розгляньте мал. 14. З чого видно, що гори дуже високі?») [2, с. 25]).

У підручниках з природознавства [5; 6; 7; 11; 12] матеріал географічного змісту був в усіх розділах. Так, у розділах: «Вода», «Повітря», «Ґрунт», «Корисні копалини», «Електрика» і «Гірські породи і метали» розкривалися властивості об'єктів неживої природи. До того ж переважну більшість цього матеріалу присвячено проведенню дослідів, наприклад, на склад повітря, кипіння води тощо, які ілюстровано відповідними малюнками. У розділі «Ґрунт і корисні копалини» підручника В. Тетюрьова [11] розповідалося і про те, де в УРСР і СРСР добувають той чи інший метал.

Розділи «Життя рослин», «Життя тварин», «Будова й життя тіла людини» містили описи зовнішньої і внутрішньої будов рослин, тварин і людини. У них географічний зміст мала інформація щодо того, де росте та чи інша рослина і живе (водиться) та чи інша тварина: «У горах і сухих місцевостях Америки ростуть своєрідні колючі рослини, добре пристосовані до життя при браковій вологості – це кактуси» [12, с. 15], «Батьківщина бавовнику – країни жаркого поясу. Найголовніші бавовникові райони СРСР – Середня Азія та Закавказзя» [12, с. 25], «В Атлантичному океані і в тропічних морях живе велика хижа риба – синя акула» [12, с. 38]. У підручниках В. Тетюрьова [11; 12] розглянуто рослини і тварини УРСР, СРСР і далеких країн (сосна, кульбаба, бавовник, кактус тощо; голуб, акула та ін.). В них розкрито і практичне значення об'єктів неживої і живої природи для людини,

а саме: повідомлялося про зернові й технічні рослини, промислове рибальство і ставкове господарство, з чого і як виготовляють скло і скляний посуд, на що використовують граніт та ін.

Підручники Р. Коропа і Н. Давиденко-Таран [5; 6] містили теми («Як вода руйнує каміння й змінює поверхню Землі» (у 3 класі) та «Великий жар у надрах Землі», «Землетруси», «Будова земної кулі» та ін. (у 4 класі), вивчення яких не передбачалося навчальними програмами з природознавства для початкових класів цього періоду. У цих підручниках багато статей присвячено техніці: «Прості знаряддя і машини», «Машини і верстати на виробництві» (у підручнику для 3 класу), «Як пара рухає машини», «Трактор і автомобіль», «Магніт і електромагніт», «Телеграф» та ін. (для 4 класу). Хоча, наприклад, лише після знайомства із властивостями магніту розкривалася будова телеграфу тощо.

У підручнику «Нежива природа» М. Скаткіна [7] вміщено додаткові літературні статті. В них розповідалося про явища природи, недоступні безпосередньому спостереженню молодших школярів, та про факти підкорення природи людиною («Історія кам'яного вугілля», «Дніпрогес», «Літак», «Розвідники», «Паровий кінь» та ін.). Їх розміщено в кінці кожного розділу і читали їх після опанування відповідних наукових статей, бо вони доповнювали і розширювали зміст наукових статей.

Апарат організації засвоювання підручників з природознавства був представлений творчими і репродуктивними запитаннями і завданнями для учнів. Наприклад, «Де більший тиск повітря: у шахті чи на поверхні Землі?» [5, с. 25], «Чому земля, оточена повітрям, вночі охолоджується?» [6, с. 10], «В яку пору року утворюється іній?» [7, с. 43]. Серед творчих завдань були і завдання-спостереження за погодою та природою рідного краю («Спостерігайте хмари і відзначайте їх у своєму щоденнику погоди поряд з вітром» [5, с. 35], «Як розселяються рослини і чому рослинність у нас не скрізь однакова...» [12, с. 123], «Зберіть колекції гірських порід, металів і ґрунтів вашої місцевості...» [7, с. 157]. Підручник «Нежива природа» М. Скаткіна [7] мав і завдання-роботи з картою та запитання до малюнків («Покажіть на карті СРСР, де добувають граніт» [7, с. 89]), «По малюнку 15 розкажіть, як відбувається кругообіг води в природі» [7, с. 32]). Запитання до малюнків допомагали учням співзставляти зміст статей або особистих вражень з предметами і явищами, зображеними на малюнку.

Отже, у 1931–1950 рр. у підручниках з географії для 3 і 4 класів авторів: Л. Терехової і В. Ерделі, М. Потьомкіна, В. Грузинської, П. Терехова,

В. Вітковича та у підручниках з природознавства для 3 і 4 класів авторів: М. Скаткіна, В. Тетюрьова, Р. Короп і Н. Давиденко-Таран матеріал географічного змісту містився в основних і додаткових статтях, ілюстративному матеріалі та апараті організації засвоєння. Так, у підручниках з географії розповідалося про географічні об'єкти (поверхню, води, рослинність, тваринний світ, населення, господарство тощо) рідного краю, УРСР і СРСР, холодні, помірні й жаркі країни та країни світу. У підручниках з природознавства вміщувалися описи властивостей об'єктів неживої природи (повітря, води, ґрунту, корисних копалин) та описи будови рослин, тварин і людини. При цьому повідомлялося, де росте та чи інша рослина і живе (водиться) та чи інша тварина, розкривалося практичне використання об'єктів природи для людини.

Ілюстративний матеріал підручників був представлений малюнками природи і господарству світу, природних зон СРСР, країн світу, ілюстраціями корисних копалин, дослідів та ін., картами і планами. Апарат організації засвоєння являв собою запитання і завдання-спостереження за погодою і природою в рідному краї та завдання-роботи з планами і картами.

Висновки. У період становлення загальнонародянської шкільної освіти (1931–1950 рр.) географія і природознавство були одними з основних навчальних предметів у початкових школах УРСР. На уроках з цих навчальних предметів вивчали географічні й природознавчі об'єкти рідного краю, УРСР, СРСР і світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віткович М. Є. Географія : підручник для 4 класу початкової школи / М. Є. Віткович ; [переклад з видання Учпедгізу РРФСР; затверджено М-ом освіти УРСР]. – К. : Рад. школа, 1950. – 160 с.
2. Грузінська В. А. Географія : підруч. для IV класу допоміжних шкіл / В. А. Грузінська ; [переклад з 4-го видання Учпедгізу, затверджено Наркомосом РРФСР]. – К. -Х. : Рад. школа, 1938. – 100 с.
3. Директивы ВКП(б) и постановления Советского Правительства о народном образовании : сб. документов за 1917–1947 гг. : [вып. 1/2] / [сост. канд. пед. наук Н. И. Болдырев]. – М. -Л. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. – (Приложение к журналу «Сов. педагогика»). – Вып. 1. – 1947. – 320 с.
4. Потемкин М. П. География для школ сельской молодежи : [учебник для III класса] / М. П. Потемкин. – [2-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1948. – 88 с.

5. Природознавство : підручник для семирічної політех. школи. – III рік навчання. I-й вип. / [склали : Р. Короп і Н. Давиденко-Таран ; за ред. Р. Коропа] ; Народний комісаріат освіти УСРР. – Х. : Рад. школа, 1932. – 56 с.

6. Природознавство : підручник для семирічної політех. школи. – IV рік навчання. I-й вип. / [склали : Р. Короп, В. Горновська, Н. Давиденко-Таран ; під ред. Р. Коропа] ; Народний комісаріат освіти УСРР. – Х. : Рад. школа, 1932. – 60 с.

7. Скаткін М. М. Нежива природа : підручник для IV класу початкової школи / М. М. Скаткін. – К. -Х. : Рад. школа, 1946. – 159 с.

8. Терехов П. Г. Географія для шкіл сільської молоді : [підручник для 4 кл.] / П. Г. Терехов ; [перекл. з першого рос. видання Учпедгізу]. – К. : Рад. школа, 1947. – 88 с.

9. Терехова Л. Г. География : учебник для начальной школы. – Ч. 2 : [Четвертый год обучения] / Л. Г. Терехова, В. Г. Эрдели. – Х. -Одесса : Изд-во «Рад. школа», 1933. – 120 с.

10. Терехова Л. Г. Географія. – Ч. 1 : підручник для третього класу початкової школи / Л. Г. Терехова, В. Г. Ердели. – [9-е вид.]. – К. -Х. : Рад. школа, 1945. – 127 с.

11. Тетюрьов В. А. Природознавство : підручник для [III класу] початкової школи. – Ч. 1 / В. А. Тетюрьов. – [7-е вид.]. – К. : Рад. школа, 1939. – 88 с.

12. Тетюрьов В. А. Природознавство : підруч. для [четвертого класу] початкової школи. – Ч. 2 / В. А. Тетюрьов. – [3-є вид.]. – Х. : Держ. учбово-пед. вид-во «Рад. школа», 1935. – 128 с.

В статтє раскрыто географическое содержание стабільных учебников по географии и природоведению для начальных классов периода становления общесоветской школьной системы образования в Украинской Советской Социалистической Республике (1931-1950 гг.).